

EKONOMİK VE SİYASİ SONUÇLARI BAKIMINDAN HOCALI KATLIAMI VE KARABAĞ SORUNU

*Khojaly Massacre and Occupation of Karabakh in Terms of Economic
and Politic Consequences*

Osman Nuri ARAS*

ÖZET

Tarihi süreçte Rusların planı ve desteği ile Ermeniler tarafından Karabağ ve civarındaki bölgenin işgal sürecindeki en acımasız uluslararası suçlardan biri, 25-26 Şubat 1992 gecesi Hocalı şehrinde gerçekleştirilen katliamdır. Hocalı'da yaşanan tam bir soykırım olmuştur. 1988 yılında başlayan savaş sonucunda, Rusya'nın aktif desteği ve katılımı ile Azerbaycan topraklarının beşte biri Ermenistan tarafından işgal edilmiştir.

İşgalden günümüze geçen zaman diliminde, işgalin Azerbaycan'a önemli sosyal ve ekonomik olumsuz etkileri olmuştur. Aslında işgalin Ermenistan'a da toplamda faydası olmamıştır. Dolayısıyla işgal edilen toprakların işgalden kurtulması, sadece Azerbaycan'ın değil, Ermenistan da dahil olmak üzere bütün bölge ülkelerinin ekonomik kalkınmasına, bölgesel ve küresel ekonomik ilişkilerinin gelişmesine ivme kazandıracaktır.

ABSTRACT

One of the most ruthless international crimes in the process of occupation of Nagorno-Karabakh and the surrounding region by Armenians with the plan and the support of Russians in history is Khojaly massacre carried out in the night of 25-26 February 1992. That night there was a complete genocide in Khojaly. As a result of the war that began in 1988, one-fifth of Azerbaijan's territory has been occupied by Armenia with the active support and participation of Russia.

During the period since Armenian occupation, the occupation has significant social and economic impact on Azerbaijan. In fact, the occupation has not provided benefits to Armenia. Therefore, to get rid of Armenian occupation of the occupied territories will accelerate the development of regional and global economic relations and the economic development of all countries in the region including Armenia.

Giriş

Azerbaycan topraklarının beşte birini oluşturan Karabağ ve civarındaki şehirlerin Ermeniler tarafında işgaline ilişkin sürecin aktif olarak 19. Yüzyılda başladığı görülmektedir. Ermeni nüfusunun bölgede artmasının

* Doç. Dr., Fatih Üniversitesi/Türkiye

sağlayan Rusya'nın bölgeye ilişkin politikası, süreçte çeşitli aşamaların ardından Karabağ'ın Ermeniler tarafından işgali ile sonuçlanmıştır.

Karabağ ve civarındaki yerleşim yerlerinin işgal sürecinde Ermeniler tarafından başta Hocalı'da olmak üzere çeşitli katliamlarda gerçekleştirilmiştir. Aşağıda Hocalı katliamına da yer verilecek şekilde Karabağ sorununun tarihi geçmişi, yaşanan savaşın maliyeti, işgalin etkileri ve çözümüne ilişkin alternatiflere kısaca yer verilecektir.

1. Karabağ Sorunu'nun Tarihi Geçmişi

Dağlık (Yukarı) Karabağ Azerbaycan, Ermenistan ve İran arasında yerleşmekte ve Kafkaslarda önemli bir geçit noktasında bulunmaktadır. Dağlık Karabağ, jeopolitik ve jeostratejik öneme sahip coğrafi konumu dolayısıyla bölgedeki güçlerin, ele geçirmek için tarihin hemen her devrinde sürekli mücadele verdiği, savaşlar yaptığı bir bölge olmuştur.

Tarihi süreçte elde edilmesi veya elde tutulması uğruna savaşların yaşandığı Dağlık Karabağ'da verilen mücadele, 19. yüzyılda Ermeni nüfusunun bölgeye yerleştirilmesi şekline dönüşmüştür. Rusya'nın Kafkasya'da izlediği politikanın bir parçası olarak 19. yüzyıl başlarından itibaren bölgeye, hem İran hem de Anadolu'dan getirilen Ermeniler yerleştirilmiştir¹.

Rusya'nın bölgeye ilişkin uyguladığı politika sonucunda bölgede Ermeni nüfusu artmıştır. Ermenilerin nüfus yoğunluğunun artmasıyla birlikte bölgedeki nüfus dengesi de değişmiştir. Bir yandan nüfus yoğunluğu lehlerine dönen, diğer yandan Rusların desteğini arkasına alan Ermeniler adım adım bölgeye hâkim olmaya ve Dağlık Karabağ toprakları üzerinde hak iddia etmeye başlamıştır. Ermeniler, Dağlık Karabağ'da mutlak hâkimiyeti elde etmek amacıyla 1830'lardan itibaren Türk yerleşim alanlarına karşı çeşitli saldırılarda bulunmaya başlamıştır.

Göçlerle kademeli olarak Ermeni nüfusu artırılan Dağlık Karabağ, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) döneminde "özerk bölge" statüsüne kavuşturulmuştur. 1918 yılında kurulan Ermenistan, Dağlık Karabağ'ı da topraklarına katmak ve böylece "Büyük Ermenistan" hayallerine ulaşma adına bir adım daha atmak amacıyla, SSCB döneminde

¹ Geniş Bilgi İçin Bkz: Bilal Dedeyev, "Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış", *Karabağ Savaşı: Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz*, (Editör: Osman Nuri Aras), Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü 2008, ss.15-34

de mücadelesine devam etmiştir². Öte yandan 19. yüzyılda Ermeni nüfusunun Karabağ'a yerleştirilmesi şekline dönüşen mücadele, 20. yüzyılın başlarından itibaren bölgede yaşayan Azerbaycan Türklerinin anavatanlarından sürgün edilmesi şeklinde yeni bir boyut da kazanmıştır³.

2. Hocalı Katliamı

Her iki ülkenin henüz Sovyet ittifakında yer aldığı dönemde Ermenistan, Azerbaycan'a askeri müdahalede bulunmuştur. SSCB'nin dağılma sürecine girdiği 80'li yıllarda ise Ermenistan'ın bölgedeki hak iddiası yeni bir ivme kazanmıştır. Ermenilerin 1988'de Karabağ'ı Ermenistan'a bağlamak üzere başlayan müdahalesi 1992'de Ermenistan ve Azerbaycan arasında genel savaşa dönüşmüştür.

Sürgünler ve savaş sürecinde hile, baskı ve Rus desteğinden yararlanarak Karabağ'da yaşayan Türk halkını soykırıma tabi tutan Ermeniler, planlarını gerçekleştirme, emellerine varma adına bölgede birçok katliam yapmıştır. Savaşta Ermeniler tarafından bölgede işlenen en acımasız uluslararası suçlardan biri, 25-26 Şubat 1992 gecesi Hocalı şehrinde gerçekleştirilen katliamdır. Hocalı katliamında Ermenistan silahlı güçleri, Rus birliklerinin yardımıyla Hocalı'ya saldırarak şehri terk edememiş suçsuz ve silahsız masum insanları acımasız şekilde katletmiştir. O gece esir alınan sivil halkın çeşitli işkencelerle öldürüldüğü, bölgede daha sonra yapılan tetkikatlardan anlaşılmıştır. Canlı şahitlerin ifadeleri ve basın organlarında yayımlanan film ve resimlerde görünen insanlık dışı cinayetler, Ermenilerin soykırım amacıyla bu operasyonu gerçekleştirdiğini göstermektedir.

3. Savaşın Maliyeti

Ermenilerin gerçekleştirdiği katliamlarla, işkencelerle, birçok insan hakkını ihlallerle dolu Karabağ Savaşı'na, 12 Mayıs 1994'te Azerbaycan ve Ermenistan arasında yapılan bir ateşkesle virgül konuldu. Ancak, 1988 yılında başlayan savaş sonucunda, Rusya'nın aktif desteği ve katılımı ile Azerbaycan topraklarının beşte biri Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. İşgal edilen topraklar Dağlık Karabağ ve çevresindeki şehirlerden oluşmaktadır. Savaşta, yirmi bin insan ölmüş, elli bin insan yaralanmış, beş binden fazla insan esir düşmüş ve yaklaşık bir milyon insan da

² Geniş Bilgi İçin Bkz: Güntekin Nəcəfli, "XVIII Yüzyıllıkde Ermenilerin Qarabağ Erazisinde Dövlət Yaratmaq Cəhdleri", *Qarabağ: Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz*, (Ed. Reha Yılmaz), Qafqaz Üniversitesi Uluslararası Anlaşmazlıkları Araştırma Merkezi Yayınları, Bakü 2010, ss.88-108.

³ Musa Qasımlı, "Ermenilerin Azerbaycan Torpaqlarına Yerleştirilmesi ve Dağlıq Qarabağa Esassız İddiaları", *Qarabağ: Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz*, ss.3-25

anavatanlarından sürgün edilmiş ya da göç etmek mecburiyetinde kalmıştır⁴. Elbetteki elverişli doğal imkânlarına sahip olan ve daha önce yoğun nüfusun yaşadığı bölgelerin işgali ve bölgede meskûn olan yaklaşık bir milyon insanın Azerbaycan'ın diğer bölgelerine göçe mecbur kalması, ülke halkının sosyo-ekonomik durumunu oldukça ağırlaştırmıştır.

4. Karabağ'ın İşgalinin Ekonomik ve Siyasi Etkileri

İmzalanan ateşkesten sonra sorunu diplomatik yollarla ve barışçıl bir ortamda çözmeye çalışan Azerbaycan'ın ve problemin doğrudan taraflarından olan Ermenistan'ın yanı sıra bölge ülkeleri ve uluslararası etkinliğe sahip olan önemli ülkelerin problemin çözümünde müdahil oldukları görülmektedir.

Ancak, işgalden günümüze geçen süre içerisinde devamlı gündemde olmakla birlikte, Karabağ sorunu siyasi ve ekonomik nedenlerden dolayı henüz çözüme kavuşturulamamıştır⁵. AGİK Minsk Grubu, Rusya, ABD ve Türkiye bu bölge için yeni bir barış planı yapmışlarsa da sorunla ilgili kesin bir anlaşmaya varılamamıştır.

Karabağ'ın işgalinin, hem Karabağ'ın ekonomik yapısına, hem Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından serbest piyasa şartlarına göre yeniden yapılanma sürecinde olan Azerbaycan ve Ermenistan'a, hem de bölgenin işgali nedeniyle Ermenistan ile sınırını kapayan Türkiye'ye ekonomik açıdan etkisi olmuştur.

Azerbaycan savaş ile birlikte çok önemli yer altı ve yer üstü kaynaklarından mahrum kalırken, ülke ekonomisi makro ekonomik (gayrisafi yurtiçi hasıla, fiyatlar genel düzeyi, bütçe gelir ve harcamaları gibi), sektörel (başta tarım hayvancılık ve turizm sektörü olmak üzere) ve bölgesel açıdan olumsuz şekle ve önemli düzeyde etki altında kalmıştır. Söz konusu etkiler günümüze kadar da devam etmektedir. Azerbaycan, topraklarının işgali nedeniyle uluslararası ekonomik ilişkileri bakımından da olumsuz şekilde etkilenmiştir.

⁴ Geniş Bilgi İçin Bkz: Reha Yılmaz, "Dağlık Karabağ Savaşının İnsan Hakları Açısından Analizi", *Karabağ Savaşı: Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz*, ss.65-124; Osman Nuri Aras, "Azerbaycan Ekonomisine Etkileri Bakımından Karabağ Sorunu", *Qarabağ: Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz*, ss. 257-293

⁵ Vefaddin İbayer, "Dağlık Karabağ Savaşının Siyasi ve Hukuki Boyutları", *Karabağ Savaşı: Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz*, ss. 35-64

Ermenistan da bölgesel ve küresel açıdan önem taşıyan projelerin ve gelişmelerin dışında kalmak başta olmak üzere çok büyük ekonomik maliyet ve sorunlarla karşı karşıya kalış ve kalmaktadır.

Türkiye, Karabağ'ın Ermenistan tarafından işgal edilmesinin ekonomik açıdan etki altında bıraktığı bölge ülkelerinin başında gelmektedir. Ermenistan ile sınırını kapama şeklinde işgale karşı aldığı haklı tavır ile Türkiye'nin bir taraftan Ermenistan ile doğrudan ekonomik ilişkisi olmazken, diğer taraftan işgal sonrası Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti dışında kalan Azerbaycan toprakları ile doğrudan kara bağlantısını kaybetmesi dolayısıyla da Azerbaycan ile ekonomik ve ticari ilişkisi olumsuz şekilde etkilenmektedir⁶.

Ermenistan bağımsızlığını kazandığı günden itibaren, Kafkasya'daki bölgesel istikrarsızlığın bir parçası olmuştur. Rusya'nın askeri imkânlarından önemli derecede faydalanan Ermenistan, sadece bölge ülkeleri için değil, bütün Doğu-Batı küresel ilişkileri için tehlike kaynağı olmaya devam etmektedir.

Dağlık Karabağ Savaşı'nın ve savaş sonrası işgalin bölgeye birçok etkisi olmuştur. Savaş sona ermekle birlikte işgal sürecinin birçok olumsuz yansıması bulunmaktadır. Savaş ve işgalin siyasi, hukuki, insan hakları ve ekonomik boyutları bölgeye tesir eden temel faktörlerdir.

Bölgede siyasi istikrarın en büyük tehdidi olan bu anlaşmazlık beraberinde birçok insan hakları ihlali getirmiştir. Söz konusu hak ihlalleri arasında şunlar yer almaktadır: Yaşam hakkı ihlali, işkence, sivil halkın haklarının ihlali, yaralı ve hasta insanların haklarının ihlali ve esir haklarının ihlali. İki ülke arasında ateşkesin imzalanmasının üzerinden geçen yirmi yılı aşkın süreye rağmen Ermenistan, Azerbaycan topraklarının yüzde yirmisinin işgalini yasadışı olarak hala sürdürmekte ve savaş dolayısıyla vatanlarından sürgün edilmiş yaklaşık bir milyon sivil halk, Azerbaycan geneline dağılmış geçici mülteci kamplarında yaşamaya devam etmektedir. Azerbaycan yönetiminin özveriyle yürüttüğü bazı sosyo-ekonomik kalkınma programlarına rağmen, ülkede mülteci durumuna düşmüş bir milyondan fazla insan halen birçok haktan mahrum olarak yaşamaktadır.

Uluslararası hukuk açısından bakıldığında ise Ermenilerce birçok sözleşme ve protokolün ihlal edildiğini görmek mümkündür.

⁶ Geniş Bilgi İçin Bkz: Osman Nuri Aras, "Karabağ Ekonomisi ve Karabağ Savaşının Ekonomik Etkileri", *Karabağ Savaşı: Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz*, ss. 125-194

Dağlık Karabağ sorunu ve sorunun çözüme kavuşturulmaması, ekonomik açıdan başta savaşa taraf ülkeler olmak üzere, bölge ülkelerini ve bölge ile işbirliği yapan birçok ülkeyi olumsuz şekilde etkilemektedir. Sorunun varlığı, aynı zamanda ülkelerinin bölgesel ve uluslararası ekonomik entegrasyonunu da engellemektedir. Kısaca Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali, Güney Kafkasya'da ekonomik gelişmenin, bölgesel ve uluslararası ekonomik işbirliğinin ve siyasi istikrarın önündeki en önemli engel olmuştur.

Karabağ'ın işgali, genel olarak değerlendirildiğinde; yeniden yapılanma, dünya piyasaları ile entegre olma, yabancı yatırımları ülkeye çekme gibi ekonomik hedefler bakımından Ermenistan için de iyi bir netice vermemiştir. Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali devam ettiği, dolayısıyla sınırları kapalı kaldığı sürece ekonomik açıdan söz konusu hedeflerine ulaşması imkânsız gözükmektedir. Mevcut durum, aynı zamanda Ermenistan'da karaborsa ve kaçakçılık temelli bir ekonomi ve mafya ağı kuran ticaret baronları denilen bir zümrenin oluşmasına da yol açmıştır. Öte yandan Bakü-Ceyhan petrol boru hattı, Bakü-Erzurum doğal gaz boru hattı ve Bakü-Kars demiryolu projelerinin Tiflis geçişli belirlenmesi ile Ermenistan, bölgedeki uluslararası öneme sahip projelerden de dışlanmış.

5. Karabağ Sorununun Çözüm Yolu

Batı, doğu ve güney istikametindeki uluslararası öneme sahip yolların kavşağında yerleşen ve üç deniz arasında stratejik bir öneme sahip olan Kafkas-Hazar bölgesi bu özelliklerinin yanı sıra önemli petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip olması nedeniyle, geçmişte olduğu gibi, çağdaş dünyanın da güçlü devletlerinin çatışma merkezlerinden biridir. Bölgeyi önemli ve vazgeçilmez yapan unsurlar öncelikle; jeopolitik konumu ve önemi, sahip olduğu enerji kaynakları ve yeraltı zenginlikleri, tarihî, çok kültürlülüğü, etnik ve dil çeşitliliğidir. Hazar Havzası ve Orta Asya'nın kavşak noktasında olan Azerbaycan ise, konumu itibarıyla bölgedeki en önemli ülkedir. Bölgedeki çatışma noktalarından en önemlisi ise Karabağ'dır. Karabağ sorunu başta olmak üzere bölgedeki problemlerin temelinde, bölgenin stratejik öneme sahip zengin petrol ve doğal gaz rezervleri ve söz konusu enerji rezervlerinin dünya piyasalarına ihracı ile ilgili güzergâhların tespiti de yer almaktadır. Elbette sorun, bünyesinde Rusya'nın bölgede varlığını ve etkinliğini devam ettirme mücadelesini de kapsamaktadır.

Ermenistan, komşu ülkelerin topraklarını işgal ve bölgede etnik sorunları alevlendiren bir tutum ile yeni toprak iddialarında bulunduğu sürece, ne kendi ekonomik ve sosyal sorunlarını çözebilecek ne de bölgede

istikrarına sağlanmasına katkıda bulunabilecektir. Dolayısıyla Ermenistan'ın tutumu diğer amillerin yanı sıra sorunun çözümüne engel olmaktadır⁷.

Ermenistan'ın Azerbaycan'a ait olan toprakları işgal etmesi ile Azerbaycan hem çok önemli ekonomik kaynaklarından yoksun kalmış, hem de çok büyük ekonomik zarara uğramış ve uğramaktadır. Dolayısıyla Ermeni işgaline maruz kalan toprakların yeniden ülkenin kontrolüne geçmesi sağlanarak, ekonomik zarara uğramanın önünün alınması hem de kalkınmanın ivme kazanabilmesi için işgal altındaki topraklardaki ekonomik kaynakların kullanımına yeniden kavuşulması gerekmektedir.

Karabağ problemi ve çözümünün Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik kalkınma stratejisinde de önemi büyüktür. Elbette enerji rezervleri ile bölgede dikkatleri üzerinde toplayan Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik kalkınmasını darbeleme en azından geciktirme bakımından, Ermenistan ve Ermenistan'ın yürüttüğü politikaya destek veren ülkeler Karabağ sorununun çözümünü de istememektedirler. Aslında Azerbaycan'a karşı yürütülen bu politika nihayetinde tüm Kafkas bölgesini olumsuz şekilde etkilemektedir.

Azerbaycan'ın petrol gelirleri ile silah alımına yöneleceğinden endişe eden Ermenistan, Rusya ve İran ile işbirliği içinde bulunmaktadır. Bununla birlikte enerji kaynakları ve ihracı ile ilgili gelişmeler bağlamında, Ermenistan'a işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmesi için Rusya'nın baskı yapacağından da endişe etmektedir. Endişelerine rağmen, Ermenistan tarafından son dönemde yapılan resmi açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Ermenistan'ın tutumunun kısa vadede değişmesi mümkün gözükmemektedir.

Türkiye ise Karabağ sorununda, başından beri Azerbaycan ile aynı görüşleri paylaşan bölgedeki tek ülkedir. Türkiye Azerbaycan gibi barışçıl yollarla problemin çözümünü istemektedir⁸.

Karabağ sorununda Batı ise çifte standart uygulamaktadır. Zira Karabağ işgali sonrasında Batı, Ermenistan'ı ödüllendirici, Azerbaycan'ı ise cezalandırıcı tavır takınmıştır. Örneğin, uzun yıllar ABD tarafından

⁷ Geniş Bilgi İçin Bkz: Emin Arif (Şihaliyev), "Dağlık Qarabağ. Ermenistan-Azerbaycan Minaqişesinin Helline Mane Olan Amiller", *Qarabağ: Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz*, (Ed.Reha Yılmaz), Qafqaz Üniversitesi Uluslararası Anlaşmazlıkları Araştırma Merkezi Yayınları, Bakü 2010, ss.38-56

⁸ Geniş Bilgi İçin Bkz: Elnur İsmayilov, "Türkiye-Ermenistan Münasibetleri Kontekstinde Dağlık Qarabağ Münaqişesi", *Qarabağ: Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz*, (Ed. Reha Yılmaz), Qafqaz Üniversitesi Uluslararası Anlaşmazlıkları Araştırma Merkezi Yayınları, Bakü 2010, ss.169-177

Ermenistan'a ambargo uygulamak ve saldırı amaçlı güç kullanmakla suçlanan Azerbaycan'a "Özgürlükleri Destekleme Yasası" çerçevesinde finansal yardımda bulunulmazken, Ermenistan ise kişi başına en çok yardımı alan ülke olmuştur.

Sonuç

Karabağ ve civarındaki bölgenin Ermeniler tarafından işgal sürecindeki en acımasız katliamlardan biri, 25-26 Şubat 1992 gecesini Hocalı şehrinde yaşanmıştır. Hocalı'da tam bir soykırım yaşanmıştır. Azerbaycan topraklarının beşte birini oluşturan Dağlık Karabağ ve çevresindeki şehirlerden oluşan bölge, Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. Ancak Ermenistan Azerbaycan topraklarını işgal etmekle bölgesel ve uluslararası önem taşıyan ekonomik ve stratejik projelerin ve gelişmelerin dışında kalmıştır.

Savaşı doğrudan tarafı olan Azerbaycan ve Ermenistan arasında 12 Mayıs 1994'te imzalanan ateşkestenden sonra Karabağ sorunu diplomatik yollarla ve barışçıl bir ortamda çözüme kavuşturulmaya çalışılmasına karşın, işgalden günümüze geçen uzun süreye ve devamlı gündemde olmasına rağmen, objektif ve subjektif, siyasi ve ekonomik nedenlerden dolayı henüz çözüme kavuşturulamamıştır.

İşgal edilen toprakların işgalden kurtulması, sadece Azerbaycan'ın değil, Ermenistan da dahil olmak üzere bütün bölge ülkelerinin ekonomik kalkınmasına, bölgesel ve küresel ekonomik ilişkilerinin gelişmesine ivme kazandıracaktır. Özellikle ülke olarak zengin doğal kaynaklara ve enerji kaynaklarına sahip olmadığı dikkate alındığında, bölgesel ve küresel ekonomik entegrasyon sürecine dahil olmak, böylece ülkedeki ekonomik ve sosyal problemlerin üstesinden gelebilmesi için Ermenistan'ın öncelikle işgal ettiği Azerbaycan topraklarından kayıtsız-şartsız geri çekilmesi gerekmektedir.

Kısaca sorunun doğru çözümü ise; Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü prensibi içerisinde ve adaletle hareket ederek, Dağlık Karabağ'ın Ermeni işgalinden en kısa sürede kurtulmasıdır.

Kaynakça

Bilal Dedeyev, “Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış”, *Karabağ Savaşı: Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz*, (Editör: Osman Nuri Aras), Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü 2008, ss. 15-34

Elnur İsmayılov, “Türkiye-Ermenistan Münasibetleri Kontekstinde Dağlık Qarabağ Münaqişesi”, *Qarabağ: Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz*, (Ed. Reha Yılmaz), Qafqaz Üniversitesi Uluslararası Anlaşmazlıkları Araştırma Merkezi Yayınları, Bakü 2010, ss. 169-177.

Emin Arif (Şixəliyev), “Dağlık Qarabağ. Ermenistan-Azərbaycan Mınaqişesinin Helline Mane Olan Amiller”, *Qarabağ: Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz*, (Ed. Reha Yılmaz), Qafqaz Üniversitesi Uluslararası Anlaşmazlıkları Araştırma Merkezi Yayınları, Bakü 2010, ss. 38-56

Güntəkin Nəcəfli, “XVIII Yüzyillikde Ermenilerin Qarabağ Erazisinde Dövlət Yaratmaq Cəhdləri”, *Qarabağ: Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz*, (Ed. Reha Yılmaz), Qafqaz Üniversitesi Uluslararası Anlaşmazlıkları Araştırma Merkezi Yayınları, Bakü 2010, ss. 88-108

Musa Qasımlı, “Ermenilerin Azərbaycan Torpaqlarına Yerləştirilməsi və Dağlık Qarabağa Esassız İddiaları”, *Qarabağ: Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz*, (Ed. Reha Yılmaz), Qafqaz Üniversitesi Uluslararası Anlaşmazlıkları Araştırma Merkezi Yayınları, Bakü 2010 ss. 3-25

Osman Nuri Aras, “Azərbaycan Ekonomisinə Etkileri Bakımından Karabağ Sorunu”, *Qarabağ: Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz*, (Ed. Reha Yılmaz), Qafqaz Üniversitesi Uluslararası Anlaşmazlıkları Araştırma Merkezi Yayınları, Bakü 2010, ss. 257-293

Osman Nuri Aras, “Karabağ Ekonomisi və Karabağ Savaşının Ekonomik Etkileri”, *Karabağ Savaşı: Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz*, (Ed. Osman Nuri Aras), Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü 2008, ss. 125-194

Osman Nuri Aras, *Azərbaycan Ekonomisi və Yatırım İmkanları*, TÜSİAB Yayınları, Bakü 2005

Osman Nuri Aras, “Ermeni İşgalinin Azərbaycan Ekonomisine Etkisi”, *Journal of Qafqaz University*, N.12, Fall 2003, ss. 39-48.

Osman Nuri Aras-Elçin Süleymanov, *Azərbaycan İqtisadiyyatı*, Bakü 2010

Reha Yılmaz, “Dağlık Karabağ Savaşının İnsan Hakları Açısından Analizi”, *Karabağ Savaşı: Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz*, (Ed. Osman Nuri Aras), Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü 2008, ss. 65-124

Vefaddin İbayev, “Dağlık Karabağ Savaşının Siyasi ve Hukuki Boyutları”, *Karabağ Savaşı: Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz*, (Ed. Osman Nuri Aras), Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü 2008, ss. 35-64